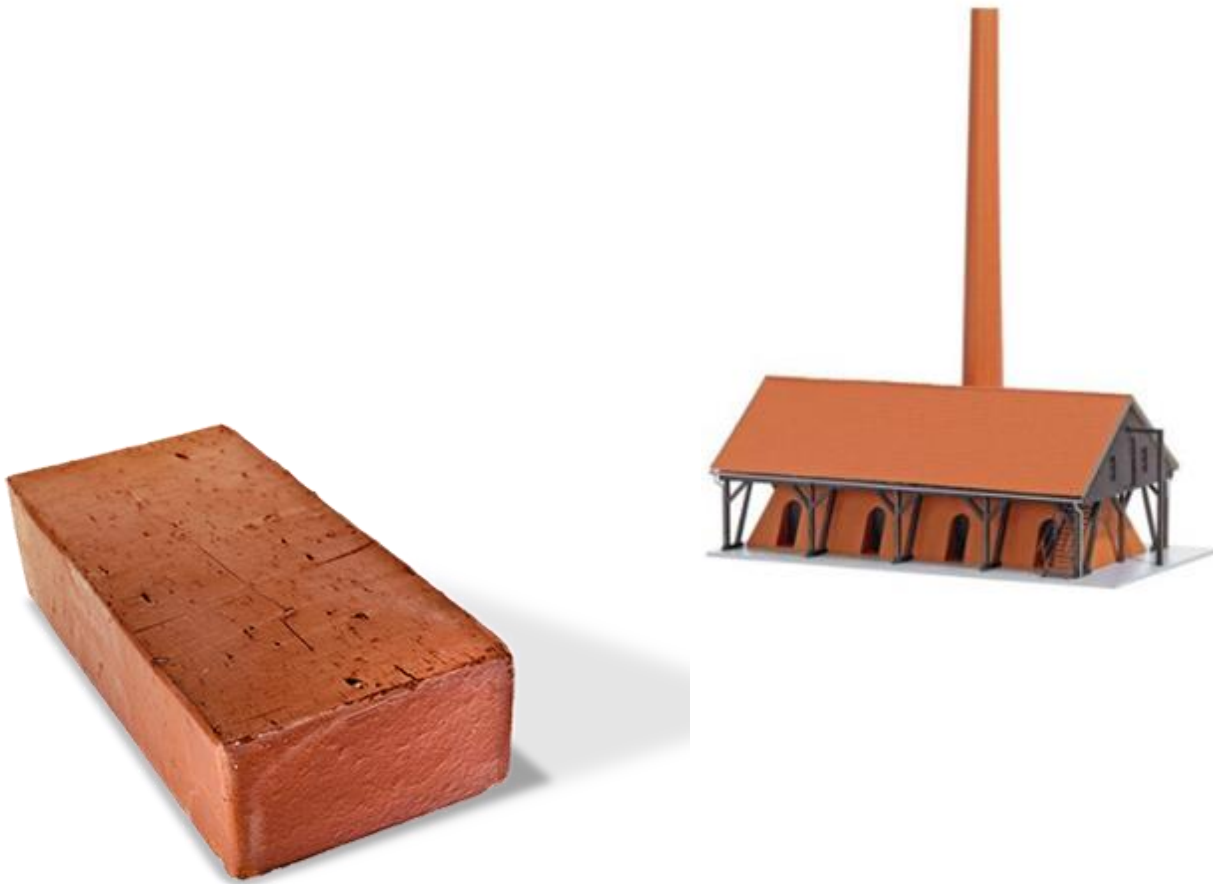

Geheimen van Berg en Rijn

Stenenbakkers

Docentenhandleiding

Intro

Voor je als leerkracht met een thema begint, reserveer je de bijbehorende leskist bij het Stadsmuseum Rhenen (zie protocol in de lade Magazijn). In de leskist vind je al het fysieke materiaal en verwerkingsmateriaal. In deze Handleiding en in het werkboekje dat je in de leskist vindt staan didactische tips voor inzet en gebruik van de inhoud bij het thema.

Start het thema altijd met het voorlezen of vertellen van het spannende verhaal en illustreer dat met de afbeeldingen uit de “powerpoint algemeen beelden digibord” op het digibord. Deze is terug te vinden in de lade Magazijn. Als introductie kan ook een filmpje gebruikt worden. De linkjes per thema liggen in de lade Digibord.

De thema's hebben een vaste opbouw:

1. *Vertelling.* Een pakkende introductie op het thema.
2. *Leestekst.* Bevat de highlights uit deze omgeving en de kern van het thema
3. *Korte opdrachten.* Kun je gebruiken als individuele verwerking van de leestekst, maar nodigen vaak ook uit tot doordenken en discussie. Net wat je wilt.
4. *Kernopdracht.* Is een zorgvuldig ontworpen opdracht waarbij we écht de diepte ingaan. In dit thema komen de sociale omstandigheden aan de orde.

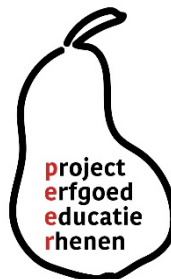
De onderdelen zijn zoveel mogelijk modulair ontworpen. Je kunt dus ook dingen weglaten. Het materiaal staat op een speciale website en is te downloaden. Op die website komen ook filmpjes en verwijzingen naar andere websites. Een goudmijn voor de leerkracht die wil werken met de geschiedenis van Rhenen.

Bij dit thema hoort eigenlijk een bezoek aan de Blauwe Kamer.

Meewerken en meedenken

Jullie mening als leerkracht is van belang. De projectgroep stelt het op prijs als je de ervaring met het materiaal aan ons doorgeeft. Het materiaal is eenvoudig bij te stellen.

Met vriendelijke groet,

Werkgroep PEER (Projectgroep Erfgoed Educatie Rhenen)

Doelen:

Elk kind op de basisschool in Rhenen, Elst of Achterberg, moet de belangrijkste dingen van de plaatselijke geschiedenis kennen, dat was de wens van de directeurs van de basisscholen. Stenenbakkers snijdt een belangrijk thema van de plaatselijke geschiedenis aan.

Al eeuwenlang brengt de Rijn zand, grind en klei. Van die klei kun je stenen maken. Hierdoor ontstonden steenfabrieken waarvan we de hoge fabriekspijpen nog in het landschap kunnen zien staan. In dit thema focussen we ons vooral op de rol die de steenfabrieken in de geschiedenis van de omgeving speelde. Hoe werden stenen gebakken en wie waren de mensen die in de fabrieken werkten. Hoe zag hun leven eruit? Dit onderwerp geeft een prachtige ingang tot de volgende belangrijke thema's:

1. De rivier, de sedimentatie van klei en het rivierlandschap. Dit staat in het eerste deel van de leestekst voor de leerlingen.
2. Hoe maken mensen vanuit een natuurproduct een cultuurproduct. Dat elementaire proces is bij het maken van bakstenen voor de kinderen heel goed te volgen. Hierover gaan de opdrachten.
3. Het proces van mechanisering en automatisering dat tijdens de industriële revolutie op gang is gekomen. Ook dit is goed navolgbaar voor de kinderen en wordt behandeld in de opdrachten.
4. De wereld van armoede en standsverschil. Het steenovenvolk was sociaal één van de minste geachte klassen in het Nederland van rond 1900.
5. De bestrijding van sociale ongerechtigheid. In 1874 verbiedt het Kinderwetje van Van Houten arbeid van kinderen tot twaalf jaar. Vanaf 1901 moeten alle kinderen van zeven tot twaalf jaar naar school. Daarnaast worden de arbeidsomstandigheden van overheidswege onder de loep genomen. In 1892 waren er ondervragingen in steenfabriek de Blauwe Kamer. Uit de antwoorden van een ondervraagde arbeider blijkt hoezeer hij heikele punten verzwijgt uit angst voor de baas. Waarheidsvinding is een thema dat hier bij past.

Vertelling 'Je naam'

Roel

Van tevoren: ik vertel twee verhalen. Het ene verhaal is wat een jongen – Roel - meemaakt en het andere verhaal is wat een meisje – Marguerite - meemaakt.

Hij is zó moe. Het kaarsenvlammetje danst voor zijn ogen. Zijn benen zijn slap, hij wankelt! Auw!! Moeders hand knijpt hard. 'Wordt dan wakker, jong!' 'Moet ik je dan wakker schuppen?' Hij schrikt en is meteen veel meer wakker. *Schuppen?* Moeders klompen zijn hard! Nee, geen schop met die klompen! 'Ik ben zo moe', klaag hij. "Niks mee te maken! 't Is vier uur', klinkt de stem van moeder, 'tijd om op te staan!' Ja, het is *vier uur* in de ochtend. Hij moet er uit. Hij heet Roel en hij is *twaalf*. Ze liggen *met z'n drieën in één bedstee*. Zijn broertjes mogen blijven liggen, hij moet er uit. Werken. Twaalf uur lang stenen draaien. Voor *1 gulden*.

Moeder heeft een stukje *roggebrood* klaar gelegd. Het smaakt zuur, maar hij heeft honger. '*Is er nog meer?*' Maar moeder snauwt dat hij niet moet zeuren. Haar stem klinkt zenuwachtig. Hij snapt het. Ze heeft niet meer en dat vindt ze erg. En dan mag hij er niet meer over praten. Met knikkende knieën loopt hij naar de *wc in het schuurtje* vlak bij de tuin. De emmer waarin ze poepen en plassen zit al aardig vol. Bijna zal vader de volle emmer kunnen gebruiken in de tuin. Mest van de geit, van de konijnen en van henzelf – daarvan groeien de boontjes en de sla!

Het begint langzaam licht te worden. Hij kan de rook uit de ovenpijp al zien, de grote oven van steenfabriek de Blauwe Kamer! Hun *huis staat er vlak naast*. Hij hoeft niet ver te lopen. Daar achter de oven liggen de eindeloos lange rijen met natte stenen. Vorige week zijn ze daar neergelegd. Door zijn vader en andere mannen. In *de kleipers* is de natte klei in een vorm geduwd. De steenvorm. Zes stenen tegelijk. Hij heeft het vader vaak zien doen. De steenvorm naar de baan tillen, hem voorzichtig omdraaien en dan de natte stenen er uit laten glijden.

Daar ziet hij de eindeloze rijen stenen. Hij voelt zich moe en ziek. Moet hij die stenen vandaag allemaal omdraaien? Zodat de stenen in het zonlicht van alle kanten kunnen drogen? Met zijn rug voelt hij een stapel rietmatten. Hij leunt er tegen en glijdt vanzelf naar beneden. Even zitten... Hij gaat zo aan de slag. Zijn ogen vallen dicht. Bijna aan het werk...

'Hé luie!' '*Ligt-ie hier te slapen!*' Hij krijg een schop tegen z'n zij en vliegt verschrikt overeind. Voor hem staat een groep vrouwen. Hun stemmen maken hem bang. 'Nou krijgen we het karwei vandaag niet af! Dat is weer minder geld!' Hij rent al naar de stenen en draait ze om, sneller dan hij ooit heeft gedaan. Vlak bij zijn oren is het heet en over zijn rug gaan ijskoude rillingen. Hij schaamt zich zo! Om hem heen hoort hij stemmen vol minachting. Elke *blote voet* in zijn buurt houdt hij in de gaten. 'Gaaf-ie slapen!' 'Roel de luie', dát ben jij!' 'De luie', een mooie *bijnaam*, vinden ook de andere vrouwen. Hij vindt het vreselijk. Bijna iedereen heeft hier een *bijnaam*. Labbie, de Fiep, de Verroeste Vis en Tut de Geit. Maar al die namen zijn beter dan 'De luie!'.

'Hé luie! Wij gaan schaften, jij doorwerken!' Pauze! Hij heeft de fluit van de fabriek niet eens gehoord. Hij draait de stenen om. Denkt aan de meester van school. *Die noemde hem altijd bij de achternaam*. 'Klaassen, kom eens hier!' 'Klaassen, zie ik je nu alweer fluisteren!' De kinderen van de rijke boeren, die noemde hij wél bij hun voornaam. 'Meerie!' 'Liesbeth!' Eens werd hij hierom boos. 'Ik heb óók een voornaam', zei hij tegen de meester. 'Honderd regels straf schrijven', zei die meester toen!

Zo gemeen! Hij voelt hoe die boosheid in hem opkomt. Hij richt zijn rug op en kijkt naar de witte wolken. Hij, Roel, hij doet wél zijn best! Hij probeert genoeg geld te verdienen voor het gezin! Zijn hand gaat naar een stevige stukje rietstengel die van de rietmat is gebroken. Hij ziet de natte klei van de steen vóór zich. Met mooie letters *schrijft hij in de steen*: ROEL Klaassen, geboren 1908, **Blauwe Kamer***. ROEL schrijft hij extra mooi en groot! Als de steen gedroogd en gebakken is zal ze de wereld ingestuurd worden. Dan zal iedereen die het leest weten dat hier, op de Blauwe Kamer, ROEL heeft gewerkt voor zijn ouders, broertjes en zusjes.

Het is dagen later. *Vrolijke klanken* van een accordeon. Piet speelt, stemmen zingen, een paar kinderen dansen. Gelach en de heerlijke geur van koffie. Pauze! Het zonlicht schijnt helder, maar Roel is onrustig. Zijn steen is door één van de ovenpoorten naar binnen gereden. Niemand heeft gezien dat zijn naam er op stond. In de ovengang is hij gestapeld, samen met honderden andere stenen. Het vuur is in de gang gebracht en zijn steen is gloeiend heet gestookt. Nu zijn de stenen weer uit de ovengang gehaald, dat heeft hij gezien. Grote stapels van honderden stenen staan voor de oven. Klaar om met het schip over de rivier gebracht te worden. Zou zijn steen *gebroken* zijn? Dat kan. Zou ze door de hitte zijn gesmolten? Dat gebeurt ook vaak genoeg. Hij is zo benieuwd!

‘Een *filmman*! Een filmman!’ Roel schrikt op door geschreeuw. ‘Een filmman?’ Hij kijkt in de richting waarin ook de anderen kijken. Daar ziet hij een meneer in een deftig pak met een bolhoed en snor. **Meneer Dorsemagen***, de directeur! En naast hem loopt een man met een groot ding op zijn rug. Een filmtoestel! Nog niemand heeft een filmtoestel in het echt gezien! Wat komt die man hier doen?

Dat denken de anderen zeker ook, want overal ziet hij groepjes mannen hun werk in de steek laten. Plotseling ziet Roel zijn kans! Nú kan hij op zoek gaan naar de steen! Niemand let op hem!

Vliegensvlug roetsjt hij langs stapels stenen en onder rietmatten door naar de andere kant van de oven. Há! Net wat hij dacht, niemand te zien hier! Allemaal aan het kijken naar de filmman. Hij weet wel aardig goed bij welke stapels hij kijken moet. Ach, zijn steen vinden? Dan moet hij net bovenop de stapel liggen, of aan de zijkant! Hier staat de stapel *lichtrode*, daarginds de *grauwbonte* en dan daar de *donkerrode*.

Plotseling krijgt hij de schrik van zijn leven! Vanachter de donkerrode stapel komt opeens een hoedje... en het gezicht van een meisje! Er staat een meisje bij die stapel! Een deftig meisje met een witte blouse aan! Hij ziet dat het meisje net zo erg schrikt als hij. Haar hand beeft en in die hand... Zie ik het goed? Een steen met letters? De angst golft door hem heen. Dit is het meisje van de directeur en ze heeft *zijn steen* gevonden! Hij weet niet wat hij moet doen. Aarzelend gaat *zijn hand naar de pet*. Moet hij die voor haar afnemen, of hoeft dat niet bij kinderen die net zo oud zijn als hij? Haar neus gaat omhoog en ze probeert hem streng aan te kijken, maar hij hoort dat haar stem beeft. ‘Wat doe je hier?’ Hij is zeker weer minder dan zij! De boosheid komt weer in hem omhoog. Hij is niet meer bang. Hij kijkt haar aan en zegt: ‘Ik zoek mijn steen!’ Ze kijkt naar de steen. ‘Deze?’ Hij knikt en kijkt. Wat gaat ze zeggen? Zij is de dochter van de directeur. Haar vader is de baas. En hij, Roel, is maar een arbeider!

Marguerite

Waar komt dit meisje vandaan en wat heeft zij meegemaakt? Dat ga ik jullie nu vertellen en ik begin bij wat er gebeurde voordat zij Roel zag.

*‘*Marguerite*! Kom niet te dicht bij het vuur!’ Ze hoort vaders stem heus wel, maar ze blijft staan. Tegen haar voorhoofd voelt ze de *hitte* van het vuur. Een vreselijke hitte die komt uit de ronde ovenpoort vóór haar. Daar in dat duister van die ovengang daar gloeit het nog rood, geel en wit van de heetgestookte kolen. Ze ziet de rijen stenen opgestapeld. Die hebben dagenlang in de hitte gestaan en zijn nu hard gebakken. En daarvoor, vlak bij dat gegloeie, de hitherijders. De donkere schaduwen van arbeiders die met een soort wanten aan hun handen de hete stenen grijpen en opstapelen op hun kruiwagens. Zwart stof walmt op en één van de mannen hoest telkens benauwd. Een zweetdruppel loopt langs Marguerites kin en ze veegt hem weg de mouw van haar blouse. Hoe kunnen die arbeiders het uit houden in zo’n hete oven? Ze móet en zal het uitproberen. Éven de oven in, even voelen hoe heet het daar is. De arbeiders kunnen het immers ook! Daar rijdt juist de laatste van hen langs haar heen met een volle kruiwagen. Ze ruikt de geur van rook en kolen. Nu snel even naar binnen wippen, voordat vader iets kan zeggen! Ze stapt naar voren, nog een stap.... De vurige kooltjes zijn nu dichtbij – de hitte brandt vreselijk. Ze hoest. Wankelt terug. Van buiten klinkt de woedende stem van vader: ‘*Marguerite*! Terug!!’ Ze wankelt naar buiten, uit de oven. ‘Au!’ Vaders hand knijpt! In haar schouder! ‘Eigenwijze meid!’ Vaders stem sist van boosheid. ‘Je speelt met je leven en... kijk nou eens naar je blouse – helemaal zwart!’ Marguerite kijkt naar het wit van haar blouse met bloemetjes. Tsja, overal zitten kleine roetdeeltjes, als zwarte sterren in een witte lucht.

Vader stem breekt plotseling af. Hij hapt even naar adem. Verbaasd kijkt Marguerite op. Daar komt iemand naar hen toe! Een man met een groot apparaat op zijn rug. 'De man van de film!' Vader stapt naar voren. Ze hoort hoe hij de man van de film opgewekt begroet. 'Neem je ook geluid op?' Vaders stem klinkt opgewonden. De meneer van de film schudt zijn hoofd. 'Dat lukt ons nog niet zo goed! We kunnen wel geluid opnemen, *maar geluid en beeld tegelijk is heel lastig!*'

'Geef niet, geeft niet...' Vaders armen wuiven alle problemen weg. 'Wat wilt u filmen? Wat dacht u van deze hypermoderne ringoven? De pijp is 65 meter lang! De langste van de steenovens hier in de buurt! Met deze ringoven kunnen we beter, sneller en goedkoper stenen bakken!' De man van de film knikt. 'Hoe gaat dat stenen bakken eigenlijk? U haalt klei uit de grond en...' Vader knikt heftig! 'Ja, *stenen bakken doe je niet zo maar even!* Je moet eerst klei uit de grond halen! Dat zal ik u laten zien! Daarvoor lopen we zo dadelijk naar de achterkant van de steenfabriek! En ook de andere dingen die je moet doen om van klei steen te maken!' Vader gaat steeds sneller praten. 'Weet u, voor ons is het altijd een vraag hoe we sneller, gemakkelijker en goedkoper stenen kunnen maken! Graag vertel ik u over onze plannen! Ja, en dan is Marguerite trots op haar vader. Sneller en goedkoper stenen bakken, daar heeft hij echt over nagedacht!***

Maar dat trotse gevoel verdwijnt snel. Vader beent weg, druk pratend, wijzend naar zijn prachtige fabriek, de filmman naast hem. Hij kijkt niet eens achterom naar haar! Wéér wordt ze vergeten, zoals altijd! Werk, werk, werk... Werk gaat altijd vóór! De boosheid vlamt gelijk weer in haar op, zoals het vuur in een steenoven. Denk je dat ze achter hem aan gaat lopen? Boos stampet ze naar de stapels met stenen die vóór de oven staan. Geleund op de donkerrode stenen ziet ze nog hoe vader achter de oven verdwijnt. Plotseling wordt ze bang. Nu is ze alleen! Vlak bij haar zijn de arbeiders. *Domme mensen*, zegt vader altijd. *Ze stelen kolen. Ze drinken zoveel dat ze dronken worden. Ze zijn niet zuinig op hun geld. Steenovenkinderen hebben altijd ruzie met andere kinderen. Je moet die lui hard aanpakken, anders krijgen ze praatjes!* Zouden ze haar kwaad doen als vader er niet bij is? Ze ziet hoe de arbeiders naast de oven staan om vader en de filmman na te staren. Als ze bij vader wil komen, moet ze langs hen heen en dat durft ze niet... Met haar handen omklemt ze de donkerrode stenen en wil haar hoofd erop laten zakken. Dan ziet ze opeens letters. Er staan letters op de steen. *ROEL Klaassen*, leest ze. Plotseling krijgt ze de schrik van haar leven. Vanachter een steenstapel vlak bij komt een bruine pet en het hoofd van een jongen! Een arbeidersjongen! Wat doet die hier? Het hart bonst haar in de keel! *Niet bang zijn*, zou vader zeggen, *laat hem voelen dat hij maar een arbeider is!* Ze ziet dat hij ook geschrokken is. Haar hoofd steekt ze omhoog. 'Wat doe je hier?' Ze probeert streng te praten, maar haar stem beeft. Hij kijkt haar recht aan. Ze rilt. 'Ik zoek mijn steen', hoort ze hem zeggen. Ze kijkt naar de steen in haar hand. Hij kijkt ook. 'Deze?' Hij knikt. *Mijn steen?* Die steen is van vader! Wat denkt hij wel!

Dan hoort ze een fluitend geluid. Een warme wind strijkt langs haar haren. Een windvlaag! Plotseling voelt ze dat haar hoedje opgetild wordt. Ze grijpt naar haar hoofd, maar grijpt mis. Daar gaat haar donkerroze hoedje! Over de steenstapels rolt hij en hij duikt in het stof van het tasveld. Even weet ze niet wat ze moet doen. Dan ziet ze de jongen op zijn blote voeten naar haar hoedje rennen. Hij pakt het op. Ze ziet hoe hij voorzichtig het stof eraf klopt. Dan kijkt hij voorover gebogen naar het hoedje. Hij kijkt naar de letters, de letters die ze zelf met een lichtroze draad heeft geborduurd. *Marguerite* staat er. Voorzichtig blaast hij tot haar hele naam in lichtroze letters glanst. Marguerite voelt zich blij worden. Hij zorgt voor haar naam! Dan loopt hij naar haar toe. Hij legt haar hoedje naast zijn steen en doet een stap naar achteren. Hij glimlacht en zij glimlacht terug. Ze knikt alsof ze een belangrijke beslissing heeft genomen. 'Die steen is van jou', zegt ze. 'Ik ga aan mijn vader vragen of je hem hebben mag!' Meteen draait ze zich om en rent vader achterna. En op de steenstapel liggen de roodgebrande baksteen en het donkerroze hoedje, vlak bij elkaar.

Voor de Leerkracht

De steenfabriek: zie voor de grote waarde van dit onderwerp hieronder bij de achtergrondinformatie

Schuppen: schoppen kwam voor, ook door ouders. Elke dag is een strijd om te overleven en ruimte voor kwetsbaarheid was er daarom vaak niet. Bij het laten werken van kinderen hadden ouders misschien niet eens een keuze. Want wat als je met je gezin in de armoede terecht komt, doordat vader en moeder te weinig verdienen? Wat als er te weinig brood op de plank komt?

Vier uur: ook dit is historisch. Zeer vroeg in de ochtend starten. Dit gebeurt niet het hele jaar, alleen in de zomer.

Twaalf: In de tijd van dit verhaal, 1920, is kinderarbeid formeel afgeschaft. Daarvóór werkten tientallen kinderen op de steenfabriek. Rond 1920 was schoolgaan reeds verplicht. Vanaf 12 jaar mochten jongens op de fabriek werken. Hoewel veel steenfabrieksbazen nog een lange tijd stiekem jonge kinderen in dienst hadden, daalde het aantal kinderen gestaag, om tenslotte op nul uit te komen.

Met z'n drieën in één bedstee: Drie kinderen in de bedstee beneden. Ze liggen overdwers! De rest van de kinderen ligt op zolder.

1 gulden: rond 1890 kreeg een vrouw op z'n best 1,60 gulden, een jongen 1 gulden. Veel hoger dan een gulden zal het loon van een twaalfjarige jongen in 1920 niet zijn geweest. Zie voor de waarde van het geld de opdrachten.

Roggebrood: dit zure brood werd veel gegeten. Gewoon brood was te duur. Daarnaast aardappelen. Van het varken dat geslacht werd, werden de beste delen verkocht. Het spek was voor het gezin. Groente kwam uit eigen groentetuin.

Is er nog meer: soms is er zó weinig brood dat de jongens eten van het paardenvoer.

Wc in het schuurtje: Roel woont in 'Het Ford': een serie arbeiderswoningen vlak naast de steenfabriek De Blauwe Kamer. Die arbeiderswoningen zijn later afgebroken en er zijn nieuwe, grotere arbeiderswoningen voor in de plaats gekomen. Die zijn nu nog te zien op het fabrieksterrein. De wc bestond uit een ton in het schuurtje. Mensenmest werd gebruikt voor de tuin.

Zijn huis ligt er vlak naast: zie hierboven.

De kleipers: zie voor het proces van steenvormen de achtergrondinformatie bij de leestekst.

Ligt-ie hier te slapen! De boze reactie van de vrouwen komt omdat het werk is verdeeld in blokken van werkzaamheden die je als ploeg moet afronden. Voor elk blok krijg je een vast bedrag. Daarom werken de arbeiders keihard om zoveel mogelijk blokken te halen. Doordat Roel heeft geslapen kunnen ze nu mogelijk minder blokken binnenhalen.

Blote voet: De arbeiders werken meestal op blote voeten. Klei is taai, je kunt je klompen gemakkelijk verliezen. Het werk gebeurt in de warme maanden, vandaar dat het op blote voeten vol te houden is.

Bijnaam: het hebben van bijnamen is gebruikelijk. De bijnamen die genoemd worden kwamen écht voor op steenfabriek de Blauwe Kamer!

Die noemde hem altijd bij de achternaam: ook dit kwam voor. Het krijgen van 100 strafregels voor een opmerking hierover is historisch.

Schrijft hij in de steen: van het schrijven van naam, woonplaats en geboortjaar in steen is een historische gebeurtenis.

**Blauwe kamer:* Indien het verhaal in Elst wordt verteld vervangen door 'Klinkenberg Elst'

Vrolijke klanken: de steenfabriek is niet alleen maar een plaats van ellende. Veel voormalige steenfabriekskinderen hebben fijne herinneringen aan de gezelligheid die er óók was.

Gebroken: stenen bakken was een kwetsbaar proces waarbij veel mis kon gaan. Te weinig warmte leverde slechte stenen, teveel warmte deed de stenen smelten en aan elkaar klitten.

Filmman: film was rond 1900 vanuit Amerika naar Nederland komen overwaaien. In 1920 werd een unieke opname gemaakt van de Blauwe Kamer, die nu nog te zien is. Zie literatuurverwijzingen.

*meneer Dorsemagen vervangen door 'meneer Klinkenberg' indien het verhaal in Elst wordt verteld.

Lichtrode, grauwbonte, donkerrode: door verschillen in temperatuur tijdens het bakken krijgen de stenen verschillende kleuren. Tijdens het uitladen van de oven worden ze gesorteerd.

Mijn hand naar de pet: in 1920 was er standsverschil. Arbeiders waren lager soort volk dan directeurs. Je pet afnemen is een teken van beleefdheid, of onderdanigheid aan iemand van hoger stand.

*Wie zoekt naar een verkorte versie van het verhaal kan hier starten.

Marguerite Dorsemagen: de naam is historisch. Inderdaad was zij de dochter van één van de twee fabriekseigenaren rond 1920. Ze was toen tien jaar. De gebeurtenissen rondom haar en haar vader zijn verzonnen.

Hitte: de ruïne van de steenoven bij de Blauwe Kamer laat de ovenpoorten nog goed zien. Het zijn er zestien. De stenen werden in zo'n ovenpoort gereden en opgestapeld. De ovenpoort werd dicht gesmeerd met een kleiplakkaat en van boven af goot de stoker kolen in openingen, zodat het vuur bleef branden. Via een ingenieus systeem werd er lucht in de ovenpoort gebracht en werd de rook via de schoorsteen naar buiten gebracht. Wanneer de stenen waren gebakken werd de ovenpoort open gemaakt en werden de stenen naar buiten gebracht. Loodzwaar werk, omdat de hitte in de ovenpoort nog kon oplopen tot wel 60 graden. Daarnaast was er het stof van de kolen en van de stenen dat opwaaiende bij het verwijderen van de stenen.

Maar geluid en beeld tegelijk is heel lastig. Ná 1920 gaat dit langzamerhand wél lukken.

Stenen bakken doe je niet zó maar even zie voor het proces de achtergrondinformatie bij de leestekst.

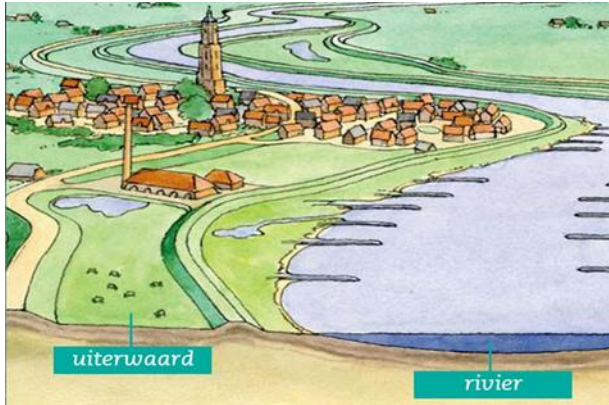
**Hier stopt de verkorte versie van het verhaal

Domme mensen, enz. Het oordeel over de arbeiders van de steenfabriek is veelal negatief. 'Steenovenfolk' gold in de volksmond als ruw en onbeschaafd. Dronkenschap kwam veel voor en in het kielzog daarvan problemen met geld. Tekenend is het interview met A.J. Bos, die zo'n dertig jaar vóórafgaand aan dit verhaal eigenaar was van steenfabriek de Blauwe Kamer. De aanpak van de arbeiders wordt in toenemende mate lastig voor de steenfabrieksbazen. Kon men vroeger dreigen met ontslag en een schrijven naar andere steenfabrikanten waardoor alle steenfabrieken voor de oproerige gesloten zouden blijven, rond 1920 was de situatie anders. Stakingen in steenfabrieken kwamen veel voor en werden in toenemende mate gewonnen door de werknemers. In 1911 vond in de steenfabriek in Elst een staking plaats toen het loon van de jongens verlaagd werd van 65 naar 60 cent.

Leestekst

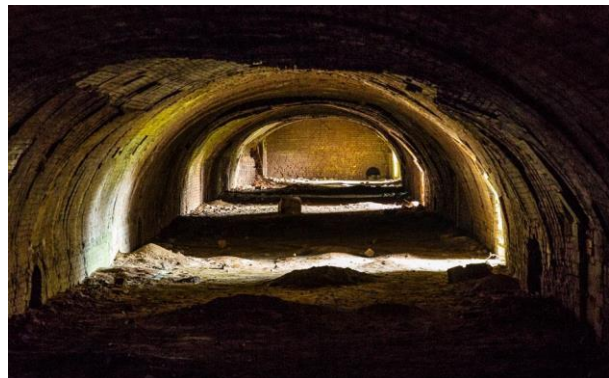
Al eeuwenlang brengt de Rijn *zand, grind en klei*. Zand, klei en grind kun je vooral vinden in de *uiterwaard*. Dat is het stuk land tussen de dijk en de rivier. Het zand en het grind vind je vaak dichtbij de rivier, de klei wat meer in de richting van de dijk.

Met een *grondboor* kun je kijken wat er in de bodem zit.

Rivier, uiterwaard en steenfabriek

Hoe komt de klei in de uiterwaard? Als het water van de Rijn hoog is, overstroomt de uiterwaard. In rivierwater zitten kleine stukjes klei. Die zinken naar bodem. Wanneer het water weer weg gaat blijft er een klein laagje klei achter. Als dat jaren achter elkaar gebeurt, komt er een dikke laag klei. Van die klei kun je stenen maken. Daarom is de klei op veel plaatsen in de uiterwaard weggegraven. Daarom zijn er veel *meertjes in de uiterwaard*. Kijk maar eens op de kaart. Vaak zijn dat nu natuurgebieden. Veel dieren vinden die meertjes een prima plek om te wonen. Denk maar aan de padden die elk voorjaar naar die meertjes komen om daar een mannetje of vrouwtje te vinden. En wat dacht je van grote bevers die hun burcht hebben in het struikgewas rondom het water?

Steenfabriek de Blauwe kamer van buiten (links) en binnenin de ring waar de stenen werden gebakken (rechts)

Op veel plaatsen ontstonden steenfabrieken. Tussen Opheusden en Elst stonden er wel 11! Vroeger waren die soms maar heel klein. Een schuur en een paar muren voor een oven, veel meer werd er niet gebouwd. Later ontstonden grotere fabrieken met veel gebouwen. Het grootste gebouw was vaak de *steenoven*. Die had een lange pijp. Kijk maar naar het plaatje van de oven van de steenfabriek Blauwe Kamer. In de openingen van de oven werden stenen met een kruiwagen naar binnen gereden. Met een groot vuur in de oven werden de stenen gebakken. Bij de steenfabriek van de Blauwe Kamer kun je ook nog stukken van de *andere gebouwen* zien. Die gebouwen zijn ruïnes, ingestorte gebouwen. In het gebouw waar vroeger de stenen werden gedroogd kun je nu een kopje

koffie drinken. Daar is een restaurant van gemaakt. Wist je dat er vroeger een klein treintje door de Blauwe Kamer reed? Dat treintje werd 's nachts opgeborgen in een huisje. Dat stond op een hoge plaats. Je kunt er nu met een verrekijker naar vogels kijken.

Ken je *Maxilia bij Remmerden*? Op die plaats stond vroeger ook een steenfabriek. Die steenfabriek ging aan de overkant van de grote weg verder. Je kunt dat nog zien aan de straatnamen die in Remmerden zijn vernoemd naar de steenfabriek, bijvoorbeeld 'Steenoven' en 'Tasveld'. Je weet al wat een steenoven is. Een tasveld is een veld waar stenen in lange rijen naast elkaar liggen om te drogen.

Net voorbij Elst stond ook een grote steenfabriek. Alleen de schoorsteen is er nog van over. Veel mensen uit Elst werkten op deze steenfabriek of op die van Remmerden.

Werken op een steenfabriek was erg zwaar. De arbeiders konden alleen werken bij mooi weer. Dan werkten ze wel 12 uur op een dag. Het hele gezin moest meehelpen. Heel vroeger ook de kinderen. Kijk maar eens naar de foto. De man bij de vormtafel *doet natte klei in een steenvorm* en de kinderen moeten die steenvorm wegbrengen. Op het tasveld moeten ze de steenvorm omdraaien en de natte steen voorzichtig uit de vorm laten zakken. Ook moeten ze de stenen op het tasveld telkens omdraaien. Weet je hoeveel een jongen verdiende na dag werken? 65 cent! Daar kon je *ongeveer 6 broden* van kopen.

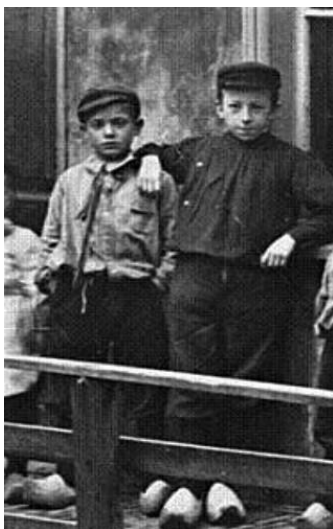
Toen in 1911 de baas van de steenfabriek in Elst de jongens maar 60 cent wilde geven, waren alle arbeiders boos. Ze wilden *niet meer werken*. In de eeuw daarna zijn de mensen steeds meer gaan verdienen. Werk met de hand werd overgenomen door machines. Die maken stenen, drogen stenen en branden stenen. Op zo'n fabriek zijn veel minder mensen aan het werk dan vroeger op de steenfabriek. Minder gezellig misschien. Want ondanks het zware werk hebben veel mensen toch ook goede herinneringen aan die steenfabriek van vroeger.

De voormalige steenfabriek Timmermans bij Elst

De te drogen gelegde stenen telkens omgedraaid

Jonge steenfabriek werkers

Het blauwe treintje van de Blauwe kamer

Achtergrond informatie voor de leerkracht

Zand, klei en grind worden afgezet door de rivier. Waar de rivier het rustigste stroomt, bijvoorbeeld in de ondergelopen uiterwaard, wordt klei afgezet. Kleikorreltjes zijn heel klein en dus heel licht. De minste stroming vervoert ze naar de uiterwaard. In de bedding van de rivier stroomt het water sneller. Daar is vooral zand te zien. Op de bodem van de rivier vind je grind. Daar wordt zelfs het zand door het snelstromende water meegesleurd. De klei die in het uiterwaard te vinden is, is heel verschillend van samenstelling en kleur. Realiseer je de enorme geschiedenis van onze grote rivieren. En dat de rivier van vroeger een geheel ander karakter had dan de rivier van nu. Nu wordt de rivier ingeklemd tussen kribben en dijken, maar vroeger kon de rivier ongehinderd haar loop verleggen. En dat gebeurde dan ook volop. Zo stroomde de Rijn ooit langs Kesteren en Lienden (de resten van die oude Rijn zijn nog in het landschap te herkennen). Ze heeft ook een tijdje vlak langs de stadswal van Rhenen gelopen. Vandaar dat er in de ondergrond in de uiterwaard verschillende sporen van oude rivierlopen te zien zijn. En vandaar dat er op sommige plekken in de uiterwaard grind en zand ligt.

Uiterwaard: De winterdijk is de hoge dijk die het water moet tegen houden. Hoogwater is meestal 's winters, vandaar de naam winterdijk. Vlak bij de rivier ligt vaak een lager dijkje, de zomerdijk. Die zomerdijk heeft als functie om een verhoging van de waterstand in de zomer op te vangen. Zoals gezegd komt het water 's zomers vaak toch niet zo hoog. Vandaar dat het dijkje de gewassen en het gras dat 's zomers in de uiterwaard groeit moet beschermen.

Grondboor: met een grondboor (ook wel palenboor genoemd) kun je de doorsnede van de bodem bekijken. Kinderen vinden dit erg interessant om te doen. De boringen die je doet leg je op een rijtje in een boorgoot, waarbij je dus horizontaal een doorsnede van de bodem zichtbaar maakt. Je kunt kijken naar de kleur, vastheid, korrelgrootte, reuk en het voorkomen van bodemleven. Vraag een gastdocent (student uit Wageningen) om met de kinderen boringen te doen.

Meertjes in de uiterwaard: dit kunnen inderdaad kleigaten zijn. Tussen Elst en Amerongen zitten van die kleigaten. De Palmerswaard bij Rhenen en de grootste meren uit de Blauwe kamer zijn kleigaten. Aan de kant van Opheusden, bij de Manuswaard vind je -vanaf de Rijn gezien- aan de rechterkant kleigaten. De klei uit deze gaten werd over de Rijn vervoerd naar de steenfabriek de Blauwe Kamer. Aan de linkerkant vind je echter een groot grindgat. Tegenover Elst, aan de andere kant van de Rijn, zit ook zo'n zand- en grindgat. Daarnaast hebben we natuurlijk ook de kolken, kleine meertjes die ontstaan zijn vanwege een dijkdoorbraak. Wie over de Oude Rijndijk van Opheusden naar het veer bij Elst rijdt, telt er zeker tien.

Steenoven: op het onderstaande plaatje is te zien hoe een steenoven werkt. Aan alle kanten van de oven zijn smalle poorten. Daardoor kunnen stenen worden binnengereden, of worden verwijderd. Als de stenen zijn binnengereden (links) wordt het poortje dichtgemaakt. Door openingen in het dak worden kolen naar binnen gegooid op het vuur. Hierdoor wordt het erg heet in de oven. Kijk maar naar de stenen die rood getekend zijn: zo'n 1100 °C. Precies in het midden van de oven staat de schoorsteen. In zo'n schoorsteen zit trek: de schoorsteen zuigt van onderen lucht op. Van die zuigende kracht wordt handig gebruik gemaakt door middel van bedienbare kleppen die de lucht op een speciale manier door de oven laten stromen. De rook en de hete lucht wordt namelijk gezogen naar de kamers waar gedroogde stenen staan te wachten op het bakproces. Die kunnen dus alvast opwarmen. De aanvoer van de koude lucht loopt langs de stenen die al gebakken zijn (rechts en onder). Die kunnen dus sneller afkoelen, zodat ze eerder klaar zijn. Op deze wijze verplaatst het vuur zich constant rondom de oven

Gebouwen: Men heeft gekozen om de gebouwen van de Blauwe Kamer langzaam aan de tand des tijds over te geven. De oude steenfabriek is zijn houten kap kwijt is en de stenen gewelven zijn overdekt met zand. Er zijn ook resten te vinden van het gebouw met de vormpersen, de zanddrogerij en het locomotiefgebouw. In het gebouw waarin nu het restaurant gevestigd is, bevond zich vroeger de droogschuur. Interessant is dat deze droogschuur dus hergebruikt is! Zie voor een uitgebreide beschrijving Van Baksteen tot Boterbloem. Een wandeling langs de steenoven in de Blauwe Kamer.

Maxilia bij Remmerden Zie Google maps, Utrechtse straatweg 149 Rhenen

Net voorbij Elst Zie Google maps, Fabrieksweg 2 Elst.

Natte klei in een steenvorm: zie voor het proces hieronder bij didactische verdieping

Ongeveer 6 broden: Ter illustratie van de waarde van het geld. In een tabel de uitgaven van een gezin van een metaalarbeider uit Krommenie in 1884 per week. Man, vrouw en vijf kinderen onder de 11 jaar. Loon 8 gulden. Dit loon gaat geheel op aan onderstaande zaken. Merk op dat vlees, groenten en kleding niet kunnen worden gekocht. De kwaliteit van de aardappelen en het brood is ronduit slecht. Alle overige onverwachte kosten kunnen niet worden betaald.

<i>huishuur</i>	<i>1,00</i>	<i>melk</i>	<i>0,28</i>
<i>begrafenisfonds (7 personen)</i>	<i>0,30</i>	<i>petroleum</i>	<i>0,11</i>
<i>belasting (per jaar 5,00)</i>	<i>0,10</i>	<i>tabak</i>	<i>0,20</i>
<i>personele belasting</i>	<i>0,05</i>	<i>scheer- en kerkcenten</i>	<i>0,10</i>
<i>ziekenfonds</i>	<i>0,24</i>	<i>roggebrood (0,14 per dag)</i>	<i>0,98</i>
<i>ondersteuningsfonds</i>	<i>0,10</i>	<i>wittebrood (0,18 per dag)</i>	<i>1,26</i>
<i>turf en hout</i>	<i>1,00</i>	<i>boter</i>	<i>0,40</i>
<i>klompen voor 4 personen</i>	<i>0,17</i>	<i>middagmaal (rijst, erwten, aardapp.)</i>	<i>1,31</i>
<i>was</i>	<i>0,20</i>	<i>Koffie</i>	<i>0,20</i>
<i>totaal 8,00</i>			

Niet meer werken: Vanaf ongeveer 1855 kwamen de eerste stakingen in de baksteenindustrie voor. Werknemers eisten hogere lonen. Gedurende een halve eeuw lukte het de baksteenfabrikanten om stakingen te voorkomen, of in hun eigen voordeel te beslechten. De fabrikanten spraken af dat ze stakende werknemers zouden ontslaan en dat desbetreffende werknemers op andere steenfabrieken geweigerd zouden worden. Vanaf het begin van de 20e eeuw kwam de situatie er anders voor te staan. De fabrieksarbeiders organiseerden zich in vakbonden en konden op deze wijze beter een vuist maken. Tijdens een staking stopte het productieproces van de steenfabriek en verloor de fabrikant inkomsten. De stakers hadden echter geen loon.

Opdrachten

1. Werk op de steenfabriek

Schrijf het goede nummertje in de foto

1. De natte stenen liggen in lange rijen te drogen
2. Deze meneer stopt klei in de steenvorm
3. Dit is de opzichter van de steenfabriek. Hij draagt schoenen en een jasje
4. Het kind van de opzichter mocht ook mee
5. De natte klei ligt klaar op een hoop
6. Drie oudere kinderen moeten de volle steenvormen telkens naar het tasveld brengen
7. Deze man brengt klei met een kruiwagen
8. De arbeiders lopen op blote voeten. Klei is zo kleverig dat je maar beter geen schoenen kunt dragen
9. Deze jongen legt de natte klei telkens op de vormtafel

2. Van klei tot steen

Wat moet er allemaal gebeuren om van klei uit de grond een echte steen te maken? Het eerste is al opgeschreven. Bedenk nog drie dingen

1. *In de uiterwaard zoeken naar goede klei*
2.
3.
4.

Kijk goed naar de foto's en beantwoord dan vraag 3

3. Namen uit de klei

Bij elke foto hierboven hoort een naam. Schrijf de namen uit het vak bij de goede foto.
Van klei tot steen. Wat gebeurt er eerst en wat daarna? Geef de foto's een nummer van 1 t/m 5.

Walken	dat is klei kneden met je voeten
Aftichelen	afgraven van klei
Vormen	klei vormen tot een natte steen
Branden	stenen bakken
Opsnijden	de halfdroge stenen op hun zijkant draaien, zodat ze verder kunnen drogen

4. Hoe kan het sneller?

Hoe kan het sneller en makkelijker? Daarover is veel gedacht in de steenfabriek. Langzamerhand is men machines gaan gebruiken. Die kunnen dingen immers sneller en gemakkelijker doen. Bedenk voor elk ding een machine, of een andere moderne oplossing

Afgraven van klei met een schop

Vervoer van klei met paard en wagen.....

Klei mengen met water en kneden.....

Klei vormen door die met je hand in een steenvorm te duwen

.....

Stenen laten drogen op het tsveld in de buitenlucht

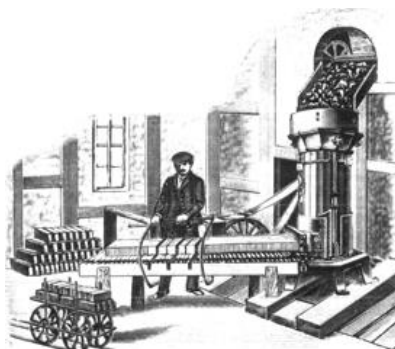
.....

Stenen bakken in een kleine oven waarin je telkens brandstof moet gooien

.....

5. Moderne oplossing

Wat gaat sneller of beter met de machines op de foto?

6. Deze tijd

Vraag aan je juf of meester of je het filmpje mag bekijken. <https://schooltv.nl/video/hoe-worden-bakstenen-gemaakt-gebakken-klei/#q=bouwen>. Schrijf drie dingen op die in deze tijd veel sneller gaan dan vroeger.

Kernopdracht

Werken op de steenfabriek, stoer of naar?

1. Onderzoeker

Is het werk op de steenfabriek niet te zwaar? Dat vroeg de regering zich rond het jaar 1900 af. Sommige mensen zeiden dat het een soort slavenwerk was, anderen beweerden dat het gewoon gezond werk was. De regering stuurde mensen die onderzoek moesten doen, vragen moesten gaan stellen. Stel, jij gaat met dat onderzoek meedoen.

Welke vragen ga je stellen:

- 1.....
- 2.....
- 3.....
- 4.....

Aan wie ga je dat vragen? Zet een cirkel rondom jouw keuze.

Een jongen die werkt in de steenfabriek / een meisje dat werkt in de steenfabriek/ een volwassen man die werkt in de steenfabriek/ een volwassen vrouw die werkt in de steenfabriek/ de dominee/ de burgemeester/ de directeur van de steenfabriek/ de vrouw van de directeur van de steenfabriek.

2. Speel een interview na in tweetallen. Spreek af:

1. wie de ondervrager wordt (een deftige meneer van de regering)
2. wie de ondervraagde wordt. Kies een van de 8.
3. Bedenk 8 vragen en 8 antwoorden

Zorg dat je het op een leuke manier uitspeelt en gebruik daarbij de kostuums uit de leskist. Misschien mag de arbeider op blote voeten?

3. Leven in de steenfabriek

Jullie onderzoeksteam heeft met veel verschillende mensen gesproken. Lees hieronder wat mensen hebben gezegd. Is het werk in de steenfabriek nu slecht, of niet? Er zijn 9 stukjes tekst. Kies 2 stukjes tekst. Zet een cirkel om de stukjes tekst die jij kiest.

Stukje 1- 2- 3- 4- 5- 6- 7- 8- 9

Wat hebben mensen gezegd over werken op de steenfabriek.

1. Arbeider: 'We lieten nooit merken dat we het er niet mee eens waren. Dat durfden we niet. Het zou ook niet geholpen hebben. Wij waren veel minder belangrijk dan andere mensen. Als je de pastoor tegen kwam, dan boog je voor hem. Ook voor de burgemeester. Als je zei 'ik ben het er niet mee eens', dan kwam er iemand die zei 'kom jij maar eens mee naar het kantoor'. Dan zei hij: 'Wegwezen! Je mag hier niet meer werken!' En dan ging hij naar andere bazen toe en zorgde ervoor dat je ook daar niet aan het werk kon. Zo had je geen geld en dus ook geen eten'.
2. Arbeider: 'Op zondag waren we gezellig samen. Iemand speelde op een accordeon en we dansten. De jongen deden spelletjes en de meisjes knikkerden. Dat was heel gezellig. De mensen hielpen elkaar. Als je aan het einde van de week geen geld meer had, dan werd dat wel opgelost. 'Ik zou wel een kommeke koffie lusten, maar ik heb geen koffie meer' Dan kwam de één met koffie, de ander met melk en weer een ander met suiker. Zo hielpen we elkaar'.
3. Jan (arbeider): 'Reumatiek kwam het meeste voor. Vooral bij de mensen die stenen in de oven moesten sjouwen. Die mensen werden krom en scheef. Ze hadden hun handen vol met reumatiek. Ze moeten ontzettend veel geleden hebben voordat ze aan hun pensioentje toe waren'.
4. Arts: 'Steenfabrieksarbeid is voor vrouwen een gezonde bezigheid. Hun lichaam wordt er sterk van en zij worden er opgewekt en vrolijk van'.
5. Een arbeider: 'We hebben het vreselijk moeilijk gehad. Honger hebben we geleden. We kregen minder geld van de regering voor onze kinderen. Ze noemden ons kinderen van wilde ouders. Van het mindere soort. Zo noemden de mensen dat vroeger. We schaamden ons ervoor dat vader op de steenoven werkte'.
6. Nolda (arbeider): We woonden met vier gezinnen bij de steenoven en dat was echt één met die vier gezinnen. Ik denk dat er maar weinig zijn die zo'n fijne jeugd gehad hebben als wij. Je kon er zo fijn spelen!
7. Wessel (arbeider): In maart werd ik elf, toen moest ik werken. Ik moest om half vier 's ochtends mijn bed uit, 'n uur lopen naar de fabriek, om vijf uur beginnen. En dan moest ik werken tot zeven uur 's avonds en tussendoor ook nog twee uur lopen met een vierwielig wagentje om het etensketeltje voor de mannen op te halen. Als ik 's avonds terug liep was ik zo moe dat ik er 'n kwartier langer over deed. Dus werd het kwart over acht eer ik thuis was. En dat zat ik als kind van elf 's avonds met 'n lepel aan een bord pap en viel gewoon onder het eten in slaap. Vader en

moeder moesten me steeds wakker porren. Zo kapot was ik!
8. Jaap (arbeider): Er was een jongen, die had zich zó kapot gewerkt. Die was zó stijf [...] die kon niet eens op zijn hurken zitten.
9. Jacobus (arbeider): Kinderen vanaf twaalf jaar laten werken is écht nodig. Ik heb 7 kinderen en de oudste kan nu gelukkig meehelpen met geld verdienen. Die is ouder dan twaalf.
-De volgende voorbeelden staan niet in het leerlingen lesboekje maar wel op flashcards in de leskist.
<i>11. Directeuren van steenfabrieken: 'De kinderen op de steenfabrieken zien er over het algemeen heel gezond en welvarend uit. De arbeid die ze doen is echt niet te zwaar voor hen. Als het heel heet is 's zomers wordt er op het heetst van de dag gestopt met werken. Dan gaan we 's avonds na zeven uur door met werken.</i>
<i>12. Neel (arbeidster): Ik was nog maar een meisje van een jaar of 9. Toen moest ik al 's morgens om half vijf het bed uit om mijn zusters op de steenoven te helpen met het omdraaien van stenen. Tegen schooltijd ging ik naar huis om mijn schoolkieren aan te trekken. Dan lag er een sneetje roggebrood klaar, met niks erop of alleen suiker. Dat was mijn eten. Dan moest ik nog een half uur naar school lopen.</i>
<i>13. Govert (arbeider): 'het uit de oven halen van stenen was heel slecht voor je gezondheid, maar toch was ik bijna nooit ziek. De andere jongens ook niet. Het is alsof je erin hardt.</i>
-Onderstaande teksten zijn voorbeelden van een interview. Ze staan niet in het leerlingen lesboekje maar wel op flashcards in de leskist. Ze kunnen worden gebruikt als voorbeeld om uit te spelen.
13. Ondervraging van Johan Pastors. Oud 50 jaar. Werkt bij steenfabriek de Blauwe Kamer Wat is de werktijd in de zomer? <i>Van 's morgens 5 tot 's avonds 7 uur.</i> Heeft u pauzes? <i>Ja, zeven keer is er een korte pauze van 20 minuten, of een lange pauze van anderhalf uur</i> Worden in de kleine pauzes de vormen schoongemaakt? <i>Nee, dat doen we niet</i> Er wordt 's zondags niet gewerkt? <i>Nee. Vroeger wel, toen dat nog mocht</i> Voor de vrouwen en kinderen vindt u het zeker wel fijn dat ze 's zondags niet hoeven te werken? <i>Jazeker!</i> Hoeveel verdienen jullie? <i>De meisjes die stenen rechtop zetten, verdienen ongeveer 85 cent per dag. De mannen ongeveer 2 gulden en 60 cent.</i> Gebeurt het wel eens dat er iets stuk gaat? <i>Nee. Er is geen nettere fabriek dan die van ons</i> Er wordt dan zeker ook niet teveel drank gedronken? <i>Ik heb in 12 jaar nog geen 12 dubbeltjes aan sterke drank uitgegeven. Wie drinkt wordt direct ontslagen</i> Krijgt u ook geld van de baas als u ziek zou worden? <i>Dat weet ik niet. Ik ben nog nooit ziek geweest</i> Is er wel eens een ongeluk gebeurt met een machine? <i>Nee, ik dacht het niet</i>

14. Ondervraging van directeur Adriaan van der Bosch. Oud 50 jaar

Heeft u vrouwen en kinderen in dienst? *Ja*

Wordt er 's Zondags gewerkt bij de oven? *Ja. Het stoken moet doorgaan*

U mag vrouwen geen stenen laten sjouwen op zondag. Vindt u dat jammer? *Ja, ik wilde dat het was zoals vroeger toen dat wel mocht*

Het is toch beter voor de vrouwen dat ze 's zondags mogen rusten? *Nee. Ze gaan 's zondags één keer naar de kerk, maar dat helpt toch niet. Als ze uit de kerk komen zijn ze alles van de preek weer vergeten. De rest van de dag brengen ze door met eten, drinken en allerlei dwaze dingen*

Heeft u arbeidershuizen? *Ja, tien huizen. Ze betalen 1 gulden per week huur. Ze kunnen gratis steenkolen halen, anders stelen ze die toch bij de oven. Het bedrag van die steenkolen trek ik trouwens wél van hun loon af*

Wordt er sterke drank gedronken? *Ik wil geen drank bij mijn arbeiders. Maar toen ik gisteravond naar de stad was, is er nogal wat gedronken.*

Helpt u arbeiders bij ziekte? *Ja, maar niet als ze ziek worden doordat ze teveel drank hebben gedronken*

Is het werk aan de oven slecht voor de gezondheid? *Nee, want de arbeiders worden stokoud*

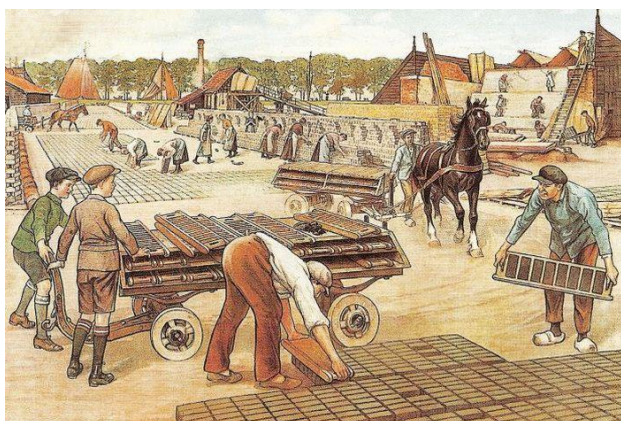
Wat vind jij zelf?

Ik denk dat het werken in de steenfabriek wel/niet slecht is, want

.....

Mijn advies aan de regering:

.....

Verdieping van de didactiek

Deze opdrachten gaan over het proces van stenen maken. Het is vele malen krachtiger om de opdrachten even te laten voor wat ze zijn en het hele proces na te spelen in de klas. Dit kan bijvoorbeeld op de volgende manier:

Kom de klas binnen met een hoed (zie leskist Steenfabriek) op je hoofd. Neem een hoop rauwe klei mee uit de uiterwaard (geen probleem als hierin nog plantenresten zitten) en leg die op de instructietafel. Leg de kinderen uit dat je directeur bent en stenen wilt laten maken uit klei. Hoe moet dat gebeuren?

1. Laat de kinderen suggesties doen en laat ze, indien mogelijk dit uitproberen voor in de klas. Je kunt de volgende vragen bespreken:
2. Hoe krijg je de plantenresten uit de klei? Laat de kinderen maar oplossingen bedenken. De 'directeur' heeft een redelijk simpele. De klei werd eerst een half jaar op de kleibult gegooid. In die bult rotten de plantenresten weg.
3. Hoe kun je de klei kneden? Met de handen? Laat maar uitproberen vóór in de klas. Dat gaat redelijk moeizaam. Zien de kinderen een betere manier? De 'directeur' heeft er één! Met de voeten! Het zogenaamde walken. Je maakt hierbij gebruik van de kracht van je benen en het gewicht van je lichaam. Nadeel: in het vroege voorjaar is het soms 's ochtends nog ijskoud. Soms ligt er nog een ijsvliesje op het water. En walken doe je met blote voeten! Waarom? Omdat elk stuk van schoeisel kapot gaat door de taaie klei en klompen zich vastzuigen!
4. Hoe krijg je de vorm van een steen in de klei? Laat leerlingen maar nadenken en uitproberen. Ongetwijfeld komt er iemand op het idee van een steenvorm. Presenteer dan de steenvorm (uit leskist Stenenbakkers) en vraag de kinderen om uit te komen proberen.
5. Aan de bovenkant steekt de klei boven de steenvorm uit. Hoe lossen we dit op? Met een latje strijk je over de bovenkant van de steenvorm. Dit heet *afstrijken*.
6. De klei blijft muurvast in de steenvorm zitten. Wat nu? De oplossing van de 'directeur' is dat er eerst een laagje zand in de steenvorm moet worden gestrooid, het z.g.n. 'zanden'. Dan plakt de steen niet meer aan de bodem.
7. Vervolgens moet de steen drogen.

Dit hele proces kun je met de leerlingen naspelen. Dat is heel leuk! Assistentie van bijvoorbeeld ouders is belangrijk. Ruwe klei is overal aanwezig, maar als je het hebben wilt, kun je het vaak nergens vinden. In de uiterwaard aan de Waal en de Rijn liggen dicht bij de rivier vaak grote kleipakketten. Misschien kun je ergens in de Betuwe wat meenemen uit een akker of boomgaard. Contact opnemen met een grondbedrijf kan ook. Bijvoorbeeld: <https://www.hardeman-zand.nl/> of <https://www.gerzonbv.nl/grondstoffen/>. Vraag van tevoren of de kinderen oude kleren willen meenemen. Denk zorgvuldig na over de plek waar je het walken wilt uitproberen. Als je het binnen doet wordt alles gegarandeerd vreselijk vuil. Een grasveld of nog beter een stuk zand buiten is ideaal. Leg een flink stuk landbouw plastic neer (uit de leskist Stenenbakkers), verhoog de randen van het plastic, spreek een duidelijke plaats af waar schoenen en sokken neergelegd worden en spreek af waar de kinderen mogen lopen (op elke plaats waar ze lopen komt klei-slib!). Bedenk van tevoren hoe de voeten van de kinderen gereinigd worden en hoe je het zeil schoon krijgt. Zie voor inspiratie de volgende video <https://www.veldovenzorgvlied.nl/uncategorized/veldovenfilm-2/>. Vanaf 04.30 zie je de kinderen. Klei maken op blote voeten is een onvergetelijke ervaring voor de kinderen!

Het proces van stenen maken is zowel voor deze tijd als voor de tijd van vroeger uitvoerig op film gezet. <https://www.youtube.com/watch?v=0IHuVrQIBJc&t=175s> geeft prachtige filmbeelden van het handmatig vormen van stenen. Vanaf 2.45 starten beelden van het gedeeltelijk machinaal vervaardigen van stenen. Via <https://www.youtube.com/watch?v=VSgdWEG8KBw> zijn beelden te zien van de steenfabriek in Elst uit redelijk recente tijden.

De kernopdracht gaat over slechte arbeidsomstandigheden. Er is een sterke link met het canonvenster 'Het kinderwetje van Van Houten' <https://www.canonvannederland.nl/nl/kinderwetje> zie ook <https://www.canonvannederland.nl/nl/kinderwetje> voor een filmpje over kinderarbeid. De kernopdracht nodigt uit tot de volgende vragen:

1. Hoe kunnen we de waarheid boven tafel krijgen bij misstanden? Welke vragen stel je dan en aan wie? Hoe komt het dat de directeur en de arts het werk in de steenfabriek niet slecht vinden en de (meeste) arbeiders niet klagen? Aardig is ook dat Johan Pastors, de arbeider uit de steenfabriek Blauwe Kamer, veelal ontwijkende antwoorden geeft wanneer hem gevraagd wordt naar zaken die mogelijk negatief zijn voor de steenfabriek. Bang om ontslagen te worden? Hoe vind je de waarheid in dit soort gevallen? Hoe zouden de kinderen onderzoek doen? Laat ze maar even voor 'detective' spelen!

2. Wat moet de regering doen? Moet ze steenfabrieken sluiten? Moet ze kinderarbeid verbieden? Maar dan moeten de gezinnen waaruit die kinderen komen de broodnodige inkomsten missen! Wat kun je dan wél doen als regering? Diezelfde vraag speelt in de huidige tijd. Er zijn nog steeds steenfabrieken waar kinderen werken. Zie <https://www.youtube.com/watch?v=GrIJE-> voor het werk van Afghaanse vluchtelingkinderen in Pakistaanse steenfabrieken. Zie voor de moeilijke overwegingen bij het al dan niet laten sluiten of ontmoedigen van kinderarbeid: <https://www.trouw.nl/nieuws/met-sluiten-van-fabrieken-is-geen-kind-geholpen~b0e0aa31/>

Veldwerkopdracht

Een veldwerk opdracht. Grondboren zijn op dit moment niet toegevoegd aan de leskist. Een grondboor is niet heel kostbaar in de aanschaf en het zou een aanwinst kunnen zijn voor jouw school als je van plan bent dit het thema stenenbakkers terugkerend te behandelen. Kinderen vinden het erg interessant op te kijken wat je met zo'n grondboor omhoog haalt. Je kunt dit in elk type landschap doen. <https://basisregistratieondergrond.nl/bro-4-kids/educatief/bodemonderzoek/>

Het maken van een bodemprofiel kan een leuke en leerzame opdracht zijn voor de leerlingen. In groepjes van 2 of 3 maken de leerlingen hun eigen bodemprofiel. Wat valt hen op? Is er temperatuurverschil voelbaar en hoe komt dit? De leerlingen kunnen per groepje een van huis meegebracht glazen potje vullen met een bepaalde laag van het bodemprofiel. Je kan ze in de klas weer in de juiste volgorde op elkaar zetten. Een lang stuk papier, bijvoorbeeld behangpapier is handig om verschillende bodemprofielen naast elkaar te leggen tijdens het veldwerk

Leskist

1. Ideeën leskist

De hoeden en petten uit de leskist kunnen worden gebruikt voor het naspelen van de ondervraging (opdracht 3). Als je tijd wilt steken in een mooie presentatie kun je kinderen vragen om een witte blouse en een zwarte of bruine broek/rok aan te trekken. Eventueel kun je op het schoolplein met wat schoolklei en water vlekken laten maken op blote voeten – zie de foto bij de kernopdracht.

Wil je iets met muziek: vraag kinderen om op de wijs van het liedje 'In een blauw geruite kiel' een liedje te maken over kinderarbeid in de steenfabriek. Ze mogen woorden uit 'In een blauw geruite kiel' gebruiken.

2. Ideeën leskist

Van de materialen kun je een tentoonstelling maken. Of een show, of video waarin de kinderen met een pet van vroeger, o.i.d. stenen maken. In de leskist zitten ook verschillende type bakstenen. Op de website van Steenfabriek de Voghelsang staat welke verschillende typen baksteen er zijn. <https://www.vogelensangh.nl/welke-soorten-bakstenen-zijn-er/>

3. Ideeën leskist

In de leskist zit een model van een ringoven. Plaats deze op een tafel en ga eromheen zitten. Bespreek de werking en laat een of twee kinderen dit vervolgens uitleggen door aan te wijzen waar processen plaatsvinden en wat de volgorde daarbinnen is.

4. Ideeën leskist

Het is mooi en gemakkelijk om de steenfabriek met al haar bijgebouwen in maquettevorm te maken, natuurlijk middels klei! Zoek via internet op 'luchtfoto steenfabriek' voor mooie voorbeelden van fabrieken.

Leskist reserveren

In de lade Magazijn vind je het protocol met alle informatie die je nodig hebt om een leskist te reserveren.

Ook vind je er de inhoudsopgave van de leskist zodat je van tevoren kan zien wat je kan verwachten.

Excursies

De Blauwe kamer

Maak met de kinderen een excursie naar de Blauwe kamer. Ze kunnen de restanten van de steenoven bekijken en het terrein met de winter- en de zomerdijk.

Uiterwaard

Bezoek een uiterwaard, bijvoorbeeld de **Palmerswaard** in **Rhenen**. De Palmerswaard is een uiterwaard langs de Nederrijn vlak bij Rhenen, die grenst aan de Utrechtse Heuvelrug. De Palmerswaard vormt een ecologische schakel tussen de Blauwe Kamer en de uiterwaarden bij Elst en Amerongen.

<https://utrechtslandschap.nl/natuurgebieden/palmerswaard/ontdek>

Gelders smalspoormuseum

Museum over het Nederlandse baksteenverleden met industriële smalspoorvoertuigen.

Adres:

Gelderse Smalspoor Stichting

Renkumse Veerweg 5a

6666 LE Heteren

E-mail: info@smalspoor.nl Telefoon: 06-21706820

Steenfabriek De Vogelsangh

In de steenfabriek de Vogelsangh in Deest gaat het stenenbakken nog op dezelfde wijze als 100 jaar geleden.

Adres:

Munnikhofsestraat 33

6653 AB Deest

E-mail: steenfabriek@vogelensangh.nl Telefoon: 0487-512459

Een bezoek kan je plannen via de website <https://www.vogelensangh.nl/>

Literatuur:

Jansen, B., *Twee eeuwen Gelderse bakstenen. De baksteenfabricage in Gelderland in de negentiende en twintigste eeuw* (Aalten 2008)

Koning, M. de, H. Marijnissen en L. Vlind (red.), *Steenovensvolk. Verhalen om te onthouden* (Amsterdam 1988)

Noar d'n oove'. *Steenfabrieken in de Neder-Betuwe en het westelijke deel van de Over-Betuwe* Uitgave van het Arend Datema Instituut (Kesteren 2006).

Oosterkamp, N. van den, 'Van steenplaats tot steenfabriek. Stenen bakken in de Allemanswaard onder Elst' in: *Oud Rhenen 31* (2012), 21-26. Te vinden via: <https://www.oudrhenen.nl/wp-content/uploads/2018/02/Oud-Rhenen-2012-2.pdf>

Stadhouders, K. *Steenfabrieken. Beelden van een veranderend landschap* (Amsterdam 2011).

Steenfabriek 'De Blauwe Kamer'. DVD uit de serie 'Op zoek naar ons Industrieel Verleden' Uitgave Gelders Smalspoorstichting, bevat opnamen uit 1920 en uit 1948. (Nijmegen 2006)

'Van Baksteen tot Boterbloem. Een wandeling langs de steenoven in de Blauwe Kamer' Uitgave van Het Utrechts Landschap (De Bilt 2009)

Websites

<https://www.canonvannederland.nl/nl/kinderwetje>

http://www.gelderseilandverhaalt.nl/van-stuwwal-tot-schutterij/index.php?option=com_content&view=article&id=66&Itemid=579&lang=nl

<https://www.youtube.com/watch?v=0IHuVrQlBJc&t=737s>

<https://mijngelderland.nl/inhoud/specials/verbeelding-van-de-waal/werken-in-de-steenfabriek>

<https://i.pinimg.com/originals/ad/e0/4f/ade04f4884c2cb51c62be1f5f2a76d29.jpg>